

Олександр ЩЕНКО

Національна академія наук України

Склад і складоподіл в українській мові: фонетичний і фонологічний аспекти

На суто фонетичному (антропофонічному) рівні склад є результатом глибокої зв'язаності кількох звуків, тобто їх артикуляційно-акустичного взаємопроникнення. Тому часто вкрай нелегко інструментальними засобами провести межу між кількома звуками, які належать одному складу, оскільки міжзвукова взаємодія настільки сильна, що елементи одного звука проникають в інший; це відчувається аудіально і фіксується інструментально. Надано й термін такому явищу – коартикуляція. Скажімо, найбільший ступінь коартикуляції виявляють між сонорним приголосним і наступним голосним. Із цієї причини, наприклад, R. Treiman¹ взагалі відмовляється визнавати звуками ті, що представлені в потоці зв'язного мовлення, на відміну від вимовлених ізольовано. Справді, прослуховуючи, скажімо, голосний, виокремлений зі складу із сонорним приголосним, нелегко ідентифікувати, який саме голосний звучить.

Унаслідок глибокого проникнення сусідніх звуків мінімальною одиницею вимовляння є склад. Мінімальна одиниця вимовляння – це найменша артикуляційна єдність, своєрідний артикуляційний імпульс, який заповнюється голосним чи єдністю голосного й приголосного (приголосних). Імпульсну природу складу підтверджено експериментально і в українській лінгвістиці². Практика інструментально-фонетичних досліджень засвідчує те, що вимовити чистий приголосний звук без елементів призвука (пазвука) голосного в кінці не можливо. Так само суттєву різницю фіксуємо між голосними, вимовленими ізольовано

¹ R. Treiman, *The division between onsets and rimes in English syllables* [In:] „Journal of Memory and Language”, vol. 25, № 4, 1986, p. 476.

² Л. Скалозуб та ін., *Українське мовлення: артикуляційна динаміка складу [на] (за даними тензометрування і кінорентгенографування)* [в:] „Українське мовознавство”, № 20, 1993, с. 48–60; В. Таранец, *Энергетическая теория речи*, Киев 1981, с. 10.

і в зв'язному мовленні, оскільки в першому випадку голосний артикуляційно збігається зі складом, а в другому – є лише його елементом.

Із погляду фонології склад (далі – силабема – див. примітку 1 в кінці статті), на нашу думку, є другою за розміром (після фонема) сегментною одиницею. Силабема, як і фонема, виокремлюється у фонологічну сегментну одиницю через наявність функцій та структурних зв'язків. Однак їх характер у силабемах відрізняється від тих, що властиві фонемам. Із цього приводу більш традиційним є розуміння складу як нефонологічної одиниці, тобто суто фонетичної, оскільки вважають, що склад, на відміну від звука, не пов'язаний зі значенням, тобто не виконує смислорозрізнявальної (дистинктивної) функції.

Не можемо погодитися з тезою (докладніше див. примітку 2 в кінці статті) про те, що склад начебто не є сегментною одиницею, так як він не виділяється за тими самими ознаками, що й фонема. Річ у тім, що мовна система влаштована так, що одні її елементи залежать від інших, точніше кажучи, одні породжують інші. Поділяємо думку Е. Макаєва про те, що в напрямку від нижчих до вищих мовних рівнів збільшується кількість конститутивних лінгвоодиниць, ускладнюється їхня архітектонічна будова, посилюється ступінь варіативності цих одиниць, урізноманітнюються парадигматичні та синтагматичні відношення між ними³. Тож очікувати, що принципи виділення однієї одиниці збагатимуться з основними засадами виокремлення іншої, не варто. Водночас уважаємо, що специфікою фонологічного мовного рівня (подібно до синтаксичного) є те, що в ньому поєднані надто різні об'єкти, такі як звук, склад, фонетичне слово (акцентна група), синтагма (фонотакт), фраза. Усіх їх цілком об'єктивно можна розглядати як конституційні одиниці (за визначенням Е. Макаєва), тобто такі, що виконують конститутивну функцію. Звук творить склад, склад будує слово, слово формує синтагму, синтагма – фразу, фраза – мовленнєвий потік. Кожна з них потребує опису як в суто фонетичному, так і у фонологічному аспектах. На думку С. Шаумяна, методологічною помилкою фонетистів є пошук розрізнявальної функції складів за аналогією до звуків. Натомість склад, гадає вчений, є одиницею квантування звукового потоку і залежить від правил та особливостей сполучуваності фонем між собою, які для кожної мови індивідуальні⁴.

Безумовно, фонема – основна фонологічна одиниця, оскільки є зв'язною ланкою з іншими мовними рівнями – морфологічним, лексикологічним, синтаксичним тощо. Отже, фонему, крім парадигматичних і синтагматичних, характеризують ще й ієрархічні відношення. Фонема – найбільш лінгвістично обґрунтована, найменш фонологічно сумнівна. Утім, з одного боку, фонема творить морфеми, а з другого, вибудовує й силабеми. Натомість конститутивну функцію силабеми

³ Э. Макаев, *Понятие давления системы и иерархия языковых единиц* [в:] „Вопросы языкознания”, № 5, 1962, с. 47–52.

⁴ С. Шаумян, *Проблемы теоретической фонологии*, Москва 1962, с. 162.

реалізує здатність творити фонетичні (фонологічні) слова. Поруч із конститутивною виділяємо й квантитативну функцію силабами, яка полягає в тому, що склад є найменшим квантом вимовляння. Інакше кажучи, склад на фонетичному рівні забезпечує не лише формулювання і зв'язність слів, а й усього мовлення. Цю здатність складу інколи називають синтаксичною функцією⁵.

Щодо інших функцій силабами, то приклад на зразок *Тамарка* [та-ма́р-ка] – там арка [та́м-а́р-ка] – та марка [та́-ма́р-ка] свідчить все ж про наявність смислорозрізнявальної потенції силабем, яку заперечують багато вчених. У свою чергу, О.В. Бас-Кононенко наголошує, що пов'язана зі значенням функція силабем полягає в іншому: „Склад набуває фонологічної якості, тому що в послідовності з іншими і разом з ними творить синтаксичну (граматичну) семантику синтагми – семантику залежності – категоріальну семантику, за якою створюється безмежна кількість висловів”⁶.

Не погоджується з думкою про склад як про незначеннєву лінгвістичну одиницю і Н. Плевако, стверджуючи, що склади, формуючи слова, виконують функцію передбачення семантики лексем та граматичних форм, причому така смислорозрізнявальна функція складів суттєвіша за аналогічну функцію фонем⁷. Водночас дослідниця називає й іншу функцію силабем – стилерозрізнявальну: різниця активності виділених моделей (схем) силабем, відмінність довжини слів за кількістю силабем, взаємозалежності між силабемною структурою слова та належністю його до граматичного розряду якнайкраще співвіднесені з мовними стилями⁸.

В. Брахнов вважає, що склад, як і фонема, є однією з розрізнявальних ознак слова. Для розрізнення слів необхідно володіти достатньою кількістю таких ознак. Цього можна досягти збільшенням складів у слові або збагаченням самого складу. Водночас склад бере участь і в розрізненні логіко-синтаксичних одиниць⁹.

Те, що смислорозрізнявальна функція фонем і силабем загалом не збігається, вважаємо закономірним явищем, оскільки силабема не може дублювати фонему, інакше було б не зрозуміло, де закінчується одна одиниця і починається друга. Слушно зауважує Н.Д. Светозарова¹⁰ щодо цього: звуки (фонеми)

⁵ О. Бас-Кононенко, Л. Скалозуб, *Склад як найменший сегмент звукової форми мовлення* [в:] „Мовні і концептуальні картини світу”, вип. 31, 2010, с. 269.

⁶ *Ibidem*, с. 269.

⁷ Н. Плевако, *Статистическое исследование структуры слова в украинском языке*, автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Харьков 1974, с. 3.

⁸ *Ibidem*, с. 23.

⁹ В. Брахнов, *Склад у зв'язку з просодичною фонетикою* [в:] *Інтоняція мовлення*, за ред. А. Близниченка, Київ 1968, с. 35–36.

¹⁰ Н. Светозарова, В. Белявский, *Слоговая фонетика и три фонетики Л.В. Щербы* [в:] *Теория языка. Методы его исследования: Сборник статей к 100-летию со дня рождения Л.В. Щербы*, под ред. Л. Бондарко, Ленинград 1981, с. 37.

є тими найменшими елементами, які визначають смислову характеристику слів та висловлень, а склади – пояснюють реалізацію цих смислоутворювальних елементів у мові та мовленні.

Структурні зв'язки силабем виражені парадигматичними і синтагматичними відношеннями. Перші характеризують фонемний склад силабем. В основі їх парадигматичного членування лежить поділ фонем на складові (складотворчі) і нескладові (нескладотворчі). Далі за різноманітними комбінаціями складових і нескладових фонем українські силабем класифікують на сім типів (за підрахунками Н. Плевако¹¹): одно- (*о-нук*), дво- (*си-ла*), три- (*чу-мак*), чотири- (*вовк*), п'яти- (*скрізь*), шести- (*киталт*) та семифонемні (*мі-ні-стерств* – див. примітку 3 в кінці статті), причому одна з фонем (складова) завжди формує ядро силабем, інші (нескладові) – її периферію. Кожен із типів, у свою чергу, має власну парадигматичну розгалуженість залежно від того, де розміщені складотворчий і нескладотворчі фонем. Загалом парадигма українських силабем становить дев'ятнадцять моделей, або схем (див. табл. 1). Причому одні з них – активні, інші – менш активні, ще інші – рідковживані. Найактивнішими є моделі CV, CVC і CCV¹². Однак кожна з дев'ятнадцяти можливих моделей є полівалентною – їх заповнюють різні вокалічні й консонантні фонем.

Прикметно, що індивідуальність силабеміки кожної мови виявляється в сполучуваності одиниць (фонем), які формують силабем, тобто, які саме фонем здатні заповнити ті чи ті моделі. Якщо візьмемо схему CCV, то в українській мові в найзагальнішому вияві матимемо, що місце першого консонанта займе такий, що за своєю звучністю (сонорністю) поступатиметься наступному, а другий консонант за сонорністю, відповідно, переважатиме попередній. Таким чином, парадигматика силабем великою мірою залежить від релевантних (диференційних, інтегральних) ознак фонем. Точніше, силабема стає тим сегментом, який зберігає „якісні ознаки фонем”¹³. Тоді можемо сказати, що силабема – це мінімальна послідовність фонем (або ж одна в оточенні інших), релевантні ознаки яких взаємопов'язані, оскільки попередня фонема взаємопов'язана з наступною. Така сентенція підводить до думки, що силабема є одиницею не збереження якісних ознак фонем, а утворення цих ознак. Насправді, цей висновок не новий в українському мовознавстві: “Поділ звуків на голосні й приголосні, – зазначає В.М. Брахнов, – виник не на фонетичній основі, а на підставі визначення місця і ролі цих звуків у складі”¹⁴.

¹¹ Н. Плевако, *op. cit.*, с. 10.

¹² *Ibidem*, с. 9.

¹³ О. Бас-Кононенко, Л. Скалозуб, *op. cit.*, с. 269.

¹⁴ В. Брахнов, *op. cit.*, с. 27.

Табл. 1. Класифікація системи моделей (схем) силабем в українській мові

	Одно-фонемні		Дво-фонемні		Три-фонемні		Чотири-фонемні		П'яти-фонемні		Шести-фонемні		Семи-фонемні	
	Відкриті	Закриті	Відкриті	Закриті	Відкриті	Закриті	Відкриті	Закриті	Відкриті	Закриті	Відкриті	Закриті	Відкриті	Закриті
Прикриті			cv		ccv	cvc	cccv	ccvc ccvc	ccscv	ccccc ccscv ccscv ccscv		cvcccc ccvccc ccscvcc ccscvcc		ccscvccc
Неприкриті	v		vc		vcc				vcccc					

Синтагматичні відношення характеризують лінійні зв'язки силабем, тобто їх сполучуваність у творенні одиниці наступного порядку – фонетичного (фонологічного) слова.

З одного боку, структура слів складається з обмеженої кількості силабем. Зокрема, в українській мові функціонують слова, довжина яких від одного до дванадцяти силабем¹⁵. Найуживанішими в українській мові є двосилабемні, односилабемні та трисилабемні слова. Далі ранг слова за активністю вживання збігається з кількістю силабем у ньому. Причому слова, довжина яких перевищує 7 силабем, є рідковживаними¹⁶. Прикметно, що лімітованими є не лише кількісні, а і якісні характеристики силабем. Наприклад, помічено¹⁷, що в українській мові не можлива поява декількох однофонемних силабем у межах одного слова.

З другого боку, здатність силабем сполучуватися між собою в мовленні визначається знову таки релевантними ознаками фонем. Як зазначає М. Лекомцева¹⁸, в українській мові однофонемні силабемі /i/, /u/ не можуть слідувати за силабемою, яка закінчується на голосний. Отже, релевантні ознаки фонем визначають не лише структурну парадигму силабем, а й послідовність їх у межах слова та між словами.

¹⁵ Н. Плевако, *op. cit.*, с. 18.

¹⁶ М. Панов, *О слоделении в русском языке* [в] *Проблемы фонетики II*, отв. ред. Л. Касаткин, Москва 1995, с. 29.

¹⁷ М. Лекомцева, *Типология структур слога в славянских языках*, Москва 1968, с. 172.

¹⁸ *Ibidem*, с. 173.

Структурні ознаки парадигматичних і синтагматичних зв'язків силабем дозволяють випрацьовувати правила складоподілу слів. До речі, складоподіл, на думку Л.Е. Калнинь¹⁹, є основним показником, що вказує на сегментний характер складу як фоноодиниці. Зауважимо, що Л. Калнинь розуміє склад як сегментно-надсегменту одиницю, оскільки виявляє не лише сегментні, а й надсегментні ознаки складу, зокрема, серед останніх називає ієрархічну послідовність звуків у структурі складу²⁰. Однак не можемо погодитися із таким розумінням надсегментної природи складу, адже сонорність як спосіб такої ієрархії – не є надсегментною характеристикою, якщо її розуміти як кількість голосового тону, а не інтенсивність амплітуди мовленнєвої хвилі.

Аналіз праць попередніх дослідників (див. примітку 4 у кінці статті) дає підстави стверджувати, що природу українського складу найповніше описує фонетичний закон звучності (сонорності), що полягає в особливій послідовності типів фонем у межах силабем.

Закон звучності представлений у декількох різновидах залежно від напрямку й характеру сонорності звуків. Звучність, або сонорність, визначають²¹ ступенем участі тону в утворенні звука. Це тлумачення інтерпретуємо так: що більше тональних (голосових) складників і менше шумних у спектрі звука, то більшою звучністю він володіє. Існує відносна шкала звуків за зменшенням звучності, запропонована Р.І. Аванесовим²²: голосні, сонорні приголосні, дзвінкі приголосні, глухі приголосні. В українській мові шкалу звучності голосних і приголосних навів П.П. Коструба²³, виділивши алофони [y], [ɫ] як такі, що відрізняються більшою звучністю від сонантів і меншою від вокалів повного творення. На нашу думку, шкалу звучності слід вибудовувати за фонемами, а не за їх звуковими виявами, оскільки звучність є диференційною ознакою фонем, зокрема, за голосовими складниками голосні відрізняються від приголосних, сонорні від шумних, дзвінкі від глухих.

Звучність часто розуміють²⁴ як гучність, коли співвідносять її рівнем амплітуди акустичних коливань. Звучність по-різному тлумачать і в лінгвоукраїністиці. Скажімо, В. Брахнов²⁵, вивчаючи українські склади, досліджував пере-дусім наростання й спадання гучності – амплітуди акустичної хвилі.

¹⁹ Л. Калнинь, *Об изучении слога в украинском диалекте [в:] На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут*, за ред. П. Гриценка, Київ 2011, с. 190.

²⁰ *Ibidem*, с. 190.

²¹ М. Панов, *op. cit.*, с. 29.

²² Р. Аванесов, *О слогоразделе и строении слога в русском языке [в:] „Вопросы языкознания”*, № 6, 1954, с. 8–15.

²³ П. Коструба, *Фонетика сучасної української літературної мови*, ч. 1, Львів 1963, с. 32.

²⁴ P. Ladefoged, *A course in phonetics*, New York 1975, p. 219.

²⁵ В. Брахнов, *Склад, його фонетична будова, складоподіл [в:] Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика*, за ред. І. Білодіда. Київ 1969, с. 340–358.

Чітке розмежування гучності і звучності в межах теорії сонорності звуків натрапляємо в міркуваннях І. Завадовського²⁶: учений поділяє сонорність на відносну, що визначається звучністю – участю голосового тону в творенні звука, і абсолютну, що залежить від гучності – рівня амплітуди акустичної хвилі.

Наша практика комп'ютерного (інструментального) аналізу мовлення засвідчує те, що рівень амплітуди тих самих звуків (так само як ЧОТ і часокількість) навіть в однакових фонологічних умовах не гарантує повторюваності, отже, не є релевантною ознакою. Крім цього, приголосні, особливо сонорні, за амплітудою коливань можуть переважати голосні звуки. Гучність звуків більше визначається позицією в слові, синтагмі чи фразі, інтонацією мовлення і менше – власними (інгерентними) фонетичними характеристиками. Якщо змінювати гучність звука, його якість не втратиться – він залишиться тим самим звуко-типом, але буде гучнішим чи тихішим. Натомість додавання чи редукування голосових компонентів (засобами комп'ютерного аудіомонтажу) призводить до часткової або повної зміни звука.

Отож, гучність складно назвати диференційною ознакою фонем, а тому вона не може впливати на пошук правил їх сполучуваності. Зауважимо, що гучність претендує на фонологічну релевантність на рівні слів, а не звуків, оскільки найгучніший склад у слові здебільшого свідчить про наголошеність або словесну позицію, зокрема початок²⁷.

Утім у лінгвістиці існує шкала сонорності як гучності звуків мовлення, запропонована О. Єсперсеном²⁸. З іншого боку, фіксуємо також шкалу послідовності звуків за гучністю без співвіднесення її із сонорністю²⁹.

Часте ототожнювання фонетистами гучності і звучності пов'язано із взаємозалежністю обох явищ: чим більша / менша гучність звука, тим виразніші / менш виразні його голосові (тональні) компоненти. Отже, динаміку сонорності однокомпонентного складу можна простежувати за зміною його гучності (інтенсивності).

Український складоподіл цілком об'єктивно можна описати двома правилами звучності. Перше правило – висхідно-спадної звучності – полягає в тому, що ступінь сонорності збільшується від початку до вершини (ядра) складу і зменшується від вершини до кінця. Зауважимо, що висхідно-спадні процеси є своєрідною універсалиєю динаміки фонетичних характеристик (передусім – частотних та амплітудних) сегментів різного розміру – від звука до фрази. Така динаміка має відтінок завершеності. Наприклад, висхідно-спадний тон упродовж речення свідчить про завершеність думки.

²⁶ *Основи мовознавства*, Харків 1928, с. 112.

²⁷ О. Іщенко, *Силова реалізація слова в українській мові* [в:] *Українська мова у XXI ст.: традиції і новаторство: Тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених*, відп. ред. В. Іващенко, Київ 2010, с. 42.

²⁸ O. Jespersen, *A modern English grammar on historical principles*, p.1, Heidelberg 1909, p. 186.

²⁹ В. Таранец, *op. cit.*, с. 35.

Типовим виявом висхідно-спадної звучності є модель CVC. Саме тому в українській мові широко функціонують закриті силабемі (незважаючи на те, що більш природною ознакою української силабеміки вважають відкритість – див. примітку 5), напр., [к'ім], [д'ім], [р'іє], [сón], [п'ім], [к'át], [р'іс], [р'ід], [п'ід] та ін.

Друге правило – висхідної звучності – полягає у зростанні сонорності упродовж силабемі. Це правило було актуальним для мовних утворень праслов'янського періоду, однак як давня риса продовжує діяти й сьогодні. Результат висхідної звучності – відкрита силабема, яка вказує на те, що остання фонема силабемі – голосна, напр., [пó-ле^u], [до-рó-га], [мá-ма], [с'і-но], [тá-то], [ко-сá], [л'і-то], [кó-ле^u-со], [ро-дй-на] та ін. Статистично відкриті силабемі є домінуючими в українській мові³⁰.

Поєднання двох правил дає можливість стверджувати, що найбільша звучність потенційно властива метрично правій частині силабемі. Це твердження не є аксіомою, однак воно актуалізується у складних випадках силабемної сегментації в середині слів. Інколи також склади будуються за спадною звучністю (метрично ліва частина звучніша за праву), утворені за моделями неприкритих складів. Експериментально-фонетичні дані Л.В. Бондарко³¹ вказують на неприродність спадної звучності складів, оскільки під час вимовлення складів типу VC зафіксовано спроби реалізувати послідовність їх як CV. Уважаємо, що така риса складотворення властива не лише російській, а й українській мові. Щоправда, слів, сформованих за такими моделями, небагато через дію прикметних для української мови законів епентези та протези, порівн., [м'і-л'і-ц'і-áнт] – [м'і-л'і-ц'і-я́нт]. Це, зокрема, означає, що, скажімо, внутрішній гіатус (зіяння) не властивий українській мові саме через особливості силаботворення.

Існування однофонемих силабем пояснюємо наявністю динаміки звучності в межах голосних звуків (прикметно, що динаміка звучності властива не лише голосним, а й сонорним приголосним, що дає підґрунтя для розгляду їх як складотворчих звуків). Окремий голосний звук будується за тими самими артикуляційними ознаками, що й висхідно-спадний склад на зразок CVC, який складається з початкової перехідної фази, основної фази та перехідної кінцевої фази³². Із цього також слідує, що чистих висхідних складів не існує. Перехідна кінцева фаза відкритого складу збігається з кінцевою фазою голосного звука, яка, звісно, менш звучна, ніж вершина вокала, оскільки має меншу площу звукового тиску через зменшення звукової інтенсивності цієї акустичної ділянки. Таким чином, вершина складу типу CV повинна бути зосереджена в основній

³⁰ Н. Плевако, *op. cit.*, с. 11.

³¹ Л. Бондарко, *Звуковой строй современного русского языка*, Москва 1977, с. 126.

³² Л. Скалозуб, *Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования)*, Киев 1979.

фазі голосного. Такого висновку дійшов В. Таранець³³, досліджуючи розподіл інтенсивності в складах і словах. До того ж висхідно-спадну характеристику складу як універсальну вчений пояснює через імпульсну природу роботи м'язів артикуляційних органів; хвильова природа м'язового імпульсу має висхідно-спадну траєкторію³⁴.

Далі, узагальнюючи сказане вище, формулюємо основні правила силабемної сегментації (складоподілу слів) в українській мові:

- 1) розпочинає силабему фонема меншої звучності, ніж та, що закінчує попередню силабему;
- 2) закінчує силабему більш звучна фонема, ніж та, що розпочинає наступну силабему.
- 3) середину силабем заповнює фонема більшої звучності за попередню.
- 4) силабемна межа в слові проходить у місці контрасту звучності фонем.

Продемонструємо правила на прикладах.

1. Один приголосний між двома голосними переходить до наступного V-CV, напр., [ру-ка́], [о́-л'а], [зі-л'я́].
2. Два і більше приголосних між голосними переходять до наступного складу V-CC(...C)V, якщо:
 - а) два чи більше приголосних мають однакову звучність: сонорний + сонорний (...+ сонорний), дзвінкий + дзвінкий (...+ дзвінкий), шумний + шумний (...+ шумний), напр., [сна́-л'н'а], [ко-бза́р], [ме́-шча];
 - б) перший приголосний чи група перших поступається звучністю наступному / наступним: шумний + дзвінкий, шумний + сонорний, дзвінкий + сонорний, напр., [о́-браз], [м'і-тла], [бу́-блик], [у-ткну́-ти^e].
3. Один приголосний переходить до попереднього складу, а решта приголосних до наступного VC-C(...C)V, якщо перший приголосний звучніший за наступний: сонорний + дзвінкий, сонорний + глухий, дзвінкий + глухий, напр., [го́р-д'іст'], [ме́р-ти^e], [р'ід-ко], [зе́м-ство].
4. Два приголосні переходять до попереднього складу, а решта – до наступного VCC-C(...C)V, якщо перші консонанти, які мають однакову звучність, сонорніші за решту приголосних звуків, напр., [но-жізд-ка].

Водночас зауважимо, що не всі зазначені правила збігаються з тими, що представлені в літературі. Зокрема, чи не всі дослідники українського складу вважають, що два сусідні сонорні приголосні, незважаючи на їх відносну рівноправність щодо звучності, належать різним складам, напр., [дав-но́]³⁵, [лін-ва]³⁶, [га́р-но]³⁷,

³³ В. Таранець, *op. cit.* с. 44.

³⁴ *Ibidem*, с. 23.

³⁵ М. Жовтобрюх, *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика*, Київ 1961, с. 84.

³⁶ В. Брахнов, *Склад, його ...*, с. 353.

³⁷ Н. Тоцька, *Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоенія, графіка, орфографія*, Київ 1981, с. 135.

[*тém-но*]³⁸; так само складова межа має місце посеред подовжених приголосних, напр., [*з'íl-'л'а*]³⁹, [*гáн-на*]⁴⁰, [*в'ід-дáу*]⁴¹. Аргументацію таких винятків не наведено. Однак припускаємо, що причиною віднесення двох сонорних до різних складів може бути специфіка коартикуляційного зв'язку, зокрема відносно слабе взаємопроникнення між ними. Пояснити другий виняток складніше, адже подовження становить собою один цілісний звук; хоча він і співвіднесений з двома однаковими фонемами, проте вимовляється цілісно, а не почергово. Це підтверджують досліди В.М. Брахнова⁴². До того ж спостереження А. Багмут⁴³ виявляють тенденцію до скорочення тривалості вимови подовжених приголосних звуків у сучасному українському мовленні, тобто подовжений звук еволюційно перетворюється на короткий, що, у свою чергу, заперечує будь-яку фонологічну й фонетичну можливість розривання одного звука на кілька частин, що належать різним складам.

М. Жовтобрюх⁴⁴ пропонує ділити групу приголосних (не залежно від їх звучності) на два склади, якщо наголос займає місце перед цими приголосними, напр., [*р'óз-д'íl*], [*к'íи-ка*], [*р'ід-ни'ї*] тощо.

У свою чергу В. Брахнов⁴⁵ припускає можливість й інших винятків, які зумовлені суто фонетичними явищами, зокрема, складова межа може бути поміж двома глухими приголосними, напр., [*пос-пá-ти'е*]), між дзвінким і сонорним, напр., [*роз-мі-ти'е*], глухим і сонорним, напр., [*руи-ні'к*] тощо. Неоднозначність складоподілу, тобто можливість появи складової межі в різних словесних місцях за однакових фонологічних умов зафіксовано⁴⁶ і в українському діалектному мовленні, зокрема, два сусідні сонорні приголосні належать то двом складам, напр., [*тр'у'н-ва*], то одному складу, напр., [*ч'е-мни'ї*]; це саме стосується й сусідніх глухих приголосних, напр., [*і-на-кше'*], [*мос-квá*].

Наведені приклади підтверджують ідею поділу складів на фонетичні й фонологічні. Причому фонетичні склади не завжди є мовленнєвою реалізацією фонологічних. Попередні тези про виявлення паралельного складоподілу свідчать про наявність і суто фонетичних ознак, за якими здійснюється виділення фонетичного складу, зокрема темпу мовлення та індивідуальної вимови. Очевидно, тому Л.В. Бондарко⁴⁷ єдиним реальним фонетичним складом

³⁸ О. Бас-Кононенко, Л. Гнатюк, *Українська мова. Особливості практичного застосування*, Київ 2006, с. 51.

³⁹ Н. Тоцька, *ор. cit.*, с. 135.

⁴⁰ М. Жовтобрюх, *ор. cit.*, с. 85.

⁴¹ *Основи мовознавства ...*, с. 112.

⁴² В. Брахнов, *Склад, його ...*, с. 354–355.

⁴³ А. Багмут, *Сучасна мовленнєва дійсність: орфоепічні норми і мовленнєва діяльність [в:] Загальна та експериментальна фонетика*, відп. ред. Л. Скалозуб, Київ 2001, с. 144.

⁴⁴ М. Жовтобрюх, *ор. cit.*, с. 112.

⁴⁵ В. Брахнов, *Склад, його ...*, с. 352–353.

⁴⁶ Л. Калнынь, *ор. cit.*, с. 192–193.

⁴⁷ Л. Бондарко, *ор. cit.*, с. 139.

уважає відкритий склад, який, за її дослідженнями, фізіологічно (фонетично) найбільш природний.

Отже, склад – це форма організації звуків у слові, зумовлена специфікою дії артикуляційного апарату мовлення. Стимулом надання такої форми може бути, з одного боку, силабема. Тоді говоримо, що фонетичний склад – це алосилабема, тобто варіантна реалізація силабеми в усному мовленні. З другого боку, форму організації звуків визначають і суто фонетичні явища, зокрема, індивідуальні особливості артикулювання, темп мовлення, місце складу в слові чи синтагмі тощо, а також вплив семантики морфем. Якщо фонетичні явища домінують над фонемною сполучуваністю, то реальний фонетичний склад не відповідає фонологічному, тобто не є алосилабемою. Наприклад, словосполучення (фонетичне слово) *в обід* при роздільній вимові перших звуків [e] + [o], матиме три склади – [e-o-b'íd] попри навіть те, що сонорні звуки не визнані складотворчими в українській мові. Хоча з фонологічного боку воно складається із двох силабем – /во-бі́д/, перша з яких реалізована двома фонетичними складами.

Склад стає силабемою, коли він виражає мінімальну послідовність сполучуваності фонем, є учасником систематизованої сегментації слів. Силабему трактуємо як фонологічну одиницю, тобто елемент системи української мови. Точніше кажучи, це сегментна одиниця фонології, що складається з однієї чи кількох фонем, виділення яких зумовлено дією строгих закономірностей сполучуваності фонем у словах. Ця одиниця належить до типу складних, оскільки утворена з інших одиниць мови – фонем. Силабема є односторонньою значеннєвою одиницею, оскільки, не маючи власної семантики, бере участь у формуванні семантики слів та висловів.

Силабему, як і фонему, у фонологічну одиницю виділяємо за функціональністю та структурованістю, отже, системністю. Функції силабеми виявляють себе здебільшого на рівні усного мовлення, тоді як функціональний складник фонем – на рівні семантики морфем і слова. Структурні зв'язки фонем і силабеми побудовані на матеріальних ознаках відповідних одиниць – звука і складу. Так, за словами С. Бернштейна⁴⁸, природу фонологічної одиниці визначають на підставі її антропофонічних (акустико-артикуляційних), тобто фонетичних, властивостей, а фонетичну одиницю характеризують з урахуванням її фонологічних ознак. Причому що вища (за розміром) одиниця, то менше в ній фонологічних ознак. Справді, в основі парадигматики фонем – артикуляційні або акустичні ознаки алофонів (підняття високе / середнє / низьке, ряд передній / задній, огублення / неогублення, дзвінкість / глухість, голос / шум, твердість / м'якість тощо). Аналогічно, характеризуючи силабеми, беремо до уваги антропофонічні ознаки складів – звучність (тобто сонорність) їх компонентів.

⁴⁸ С. Бернштейн, *Основные понятия фонологии* [в:] „Вопросы языкознания”, № 5, 1962, с. 50.

ПРИМІТКИ

1. Силабемою (синоміми – фонологічний склад або „складема”⁴⁹) в українській мові називаємо склад в аспекті сегментної фонології. Зауважимо, що поділ складів на фонетичні та фонологічні фіксуємо у визнаних працях із фонетики. Передумови такого вивчення складів знаходимо і в лінгвоукраїністиці⁵⁰. Кореляцію *склад / силабема* пропонуємо як аналогію до пари *звук / фонема*. Таку аналогію аргументуємо тим, що в мовленні той самий фонологічний склад (силабема) може мати різні варіанти своєї реалізації (фонетичні склади, або алосилабеми). Це викликано, по-перше, варіативністю фонем, які наповнюють силабеми; по-друге, деякими фонетичними процесами, що виявляються на рівні складу, наприклад, елізія, синкопа або гаплогія, тобто випадіння частини чи цілого складу в слові з низки причин: швидкий темп мовлення, складне для вимови скупчення звуків, повторення складів, невиразна артикуляція, надвисока частотність вживання слова тощо. Напр., силабема /-го-/ у слові *сьогодні* може реалізуватися нульовим фонетичним складом (явище синкопи) [с’о-д’н’і]; серед фонетичних процесів, які визначають варіативність складу, належать і асиміляція. Напр., у словосполученні з *жінкою* маємо чотирифонемну силабему /зжін-/ , яка вимовляється як тризвуковий склад [ж’ін]. Отже, вбачаємо необхідність розрізняти силабеми (фонологічні склади) як певний конструктор, що визначає сполучуваність фонем, і фонетичні склади як реалізації силабем у мовленні. Основним підґрунтям такого розрізнення є експериментально-фонетичні дані⁵¹, що доводять взаємозв’язок артикуляційної й фонологічної організації складу. Щоправда, виявлено й те, що найменші артикуляційні утворення (цілісності) можуть бути не співвіднесеними із силабемами (про це далі).

Загалом уважаємо справедливим розглядати будь-яку іншу фоноодиницю (слово, синтагму, фразу, наголос, паузу, темп, мелодіку, динаміку) із позиції фонетики і фонології, розмежовуючи їх відповідними термінами. Таку дію вбачаємо необхідною з огляду на обґрунтовану Ф. де Соссюром дихотомію мови і мовлення як окремих систем та підтверджену практикою теорію Б. Ліндблома⁵² про гіпер- і гіпомовлення, що фактично відповідає інваріантно-варіантній кореляції мовленнєвих одиниць.

⁴⁹ П. Вовк, *Міжмовна асиметрія мовного знака* [в:] „Studia linguistica”, вип. 1, 2008, с. 18.

⁵⁰ *Ibidem*, с. 18–24.

⁵¹ Л. Хоменко, Л. Скалозуб, *Слоги -та- и -да- в украинской речи (артикуляторная динамика по данным кинорентгенографирования и тензометрирования)* [в:] „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica 1”, z. 311, 1966, s. 43.

⁵² B. Lindblom, *Explaining Phonetic Variation: a Sketch of the H&H theory* [in:] „Speech Production and Speech Modeling”, vol. 55, 1990, p. 403–439.

Додамо, що термін *силабема* у значенні фонологічної одиниці, яка складається із консонантного й вокалічного елементів, уперше вжив Д.В. Бубрих⁵³. Утім, у зв'язку з тим, що склад як фонологічна одиниця досліджений поки що мало, то більш поширеним значенням цього терміна є назва найменшої фонологічної одиниці в тонічних (нефонемних) мовах, у яких відсутня власне фонема, а її роль виконує склад – силабема, або складо-фонема. У такій інтерпретації цей термін уперше вжив Є. Поливанов, досліджуючи японську та китайську мови⁵⁴.

Термін *силабема* інколи позначає також і найменшу неподільну фонологічну одиницю у фонемних мовах. Зокрема, Р. Аванесов⁵⁵ висував гіпотезу про „епоху силабем” у фонологічній системі давньоруської мови, очевидно, ґрунтуючись на ідеї тісного зв'язку між приголосним і наступним голосним в праслов'янський мовний період – гіпотезі складового сингармонізму, яку запропонував Р. Якобсон⁵⁶. В. Журавльов⁵⁷ основною фонологічною одиницею праслов'янського мовного утворення називав групофону.

2. В українському мовознавстві існує розуміння складу як надсегментної (просодичної) одиниці мовлення (в загальній фонетиці такий погляд на склад уперше висловив Н. Трубецкой⁵⁸, назвавши склад мінімальною просодичною одиницею або сегментно-надсегментної. Зокрема, Н. Плющ⁵⁹ уважає, що основна риса сегментної фонетичної одиниці – це чітко визначений репертуар певних об'єктів; такими можуть бути фонема (у фонетиці), морфема (у морфології), лексема (у лексикології). Натомість склади, а також фонетичні слова, синтагми, фрази у мові представлені як абстрактні типи або схеми, за якими вони будуються в усному мовленні. До того ж саме ці одиниці реалізують просодичні й інтонаційні явища (наголос, темп, мелодика тощо). Часто склад у значенні мінімальної просодичної одиниці називають просодою. Однак, на нашу думку, те, що склад є найменшим

⁵³ Д. Бубрих, *Несколько слов о потоке речи. К вопросу о происхождении речи* [в:] „Бюллетень Ленинградского общества исследователей культуры финно-угорских народностей”, вып. 5, 1930, с. 4–17.

⁵⁴ Е. Поливанов, А. Иванов, *Грамматика современного китайского языка*, Москва 1930, с. 150.

⁵⁵ Р. Аванесов, *Из истории русского вокализма. Звуки [i] и [y]* [в:] „Вестник МГУ”, № 1, 1947, с. 41–57.

⁵⁶ R. Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves*, Praha 1929.

⁵⁷ В. Журавлев, *Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка* [в:] *Исследования по фонологии*, отв. ред. С. Шаумян, Москва 1966, с. 79–96.

⁵⁸ N. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, Prague 1939, s. 179.

⁵⁹ Н. Плющ, *Відгук офіційного опонента на дисертацію О. Іщенко „Характеристика голосних звуків сучасної української літературної мови залежно від темпу мовлення (експериментально-фонетичне дослідження)” на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова*, Київ 2009, с. 2.

виразником просодики, свідчить лише про його здатність бути полем просодичної реалізації, а не самою одиницею просодики, що реалізується у складі. Інакше б і голосний звук як базовий компонент складу можна було б зараховувати до просодичних одиниць, оскільки саме його участь є найактивнішою у формуванні найменших просодичних контурів. Просодему ж розуміємо як мінімальну надсегментну одиницю, тобто найменшу значеннєву одиницю. Виразником просодеми є найменша зміна акустичних компонентів – ЧОТ, часокількості або інтенсивності, що призводить до зміни чи появи нової семантики (синтаксичної, інформаційної, лексичної та ін.) тих сегментів, у яких вона реалізується. Просодемою може бути тонема (мінімальна зміна ЧОТ, що призводить до утворення семантики), хронема (мінімальна динаміка часокількості, що здатна сформуванати семантику) та акцентема (мінімальна зміна інтенсивності, унаслідок якої з'являється семантика).

3. Семифонемну силабему в українській мові зафіксовано лише в одному слові – *міністерств*⁶⁰. З огляду на наведені нижче аргументи сегмент [-*стерств*] суперечить правилам складотворення в українській мові. Проте задля продовження дискусій навколо порушених проблем залишено семифонемну силабему в системі моделей українських фонологічних складів.
4. В українській мові склад активно досліджували О. Бас-Кононенко, В. Брахнов, М. Жовтобрюх, П. Коструба, М. Наконечний, О. Павличенко, Н. Плевако, Л. Прокопова, Л. Скалозуб, В. Таранець, Н. Тоцька, Л. Хоменко та деякі інші. Щодо природи українського складу, то більшість із них склад розглядають за принципом оптимальності, адже подаючи визначення склад тлумачать як одиницю еспірації (склад – це звук чи звукосполучення, що вимовляється одним поштовхом видихуваного або вдихуваного повітря⁶¹), або як одиницю м'язової напруги (склад – мовленнєвий сегмент, утворений динамікою м'язового напруження⁶²). Однак, аналізуючи складоподіл, усі дослідники пояснюють склад як одиницю сонорності (склад – це поєднання звуків за наростанням чи спаданням сонорності⁶³).

Загалом на теоретичних питаннях, пов'язаних із правилами складоподілу, увагу зосереджено мало. Уважаємо, що правила складоподілу можливі лише як результат фонологізації складу, тобто на підставі встановлених фонологічних ознак складу. На думку В. Брахнова⁶⁴, фонологічне значення

⁶⁰ Н. Плевако, *op. cit.*, с. 9.

⁶¹ М. Жовтобрюх, *op. cit.*, с. 83; П. Коструба, *op. cit.*, с. 30; І. Ющук, *Українська мова*, Київ 2004, с. 72.

⁶² В. Брахнов, *Склад, його...*, с. 341; *Курс сучасної української літературної мови*, за ред. Л. Булаховського, Київ 1951, с. 154.

⁶³ В. Брахнов, *Склад, його...*, с. 340; М. Жовтобрюх, *op. cit.*, с. 84; П. Коструба, *op. cit.*, с. 31; Н. Тоцька, *op. cit.*, с. 135; І. Ющук, *op. cit.*, с. 72.

⁶⁴ В. Брахнов, *Склад у...*, с. 35.

виражається не власне складом як певним утворенням, а складовою межею, тобто складоподілом. Основна ж фонологічна роль складоподілу – розрізнення слів. Невизнання складу як фонологічної одиниці – це шлях до спростовування можливості утвердження правил складоподілу, оскільки суто фонетичний склад – явище надто варіативне, що залежить від багатьох суто мовленнєвих чинників. Саме тому в бік багатьох теорій фонетичного складу висунуто вагомі контраргументи. Аналізуючи науковий доробок вітчизняних учених про складоподіл, складається дивна ситуація: більшість із тих, хто заторкує зазначену проблему, не характеризує склад у світлі фонології, а на думку Н. Тоцької⁶⁵, склад є суто вимовною (фонетичною) одиницею, тобто позбавлений фонологічних ознак взагалі.

5. В українській мові відкриті склади становлять 74,7%, прикрито-закриті – 19,6%, повністю закриті – 4,9% і неприкрито-закриті – 0,8%⁶⁶.

ЛІТЕРАТУРА

- Аванесов Р., *Из истории русского вокализма. Звуки [i] и [y]* [в:] „Вестник МГУ”, № 1, 1947, с. 41–57.
- Аванесов Р., *О слогоразделе и строении слога в русском языке* [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1954, с. 8–15.
- Багмут А., *Сучасна мовленнєва дійсність: орфоепічні норми і мовленнєва діяльність* [в:] *Загальна та експериментальна фонетика*, відп. ред. Л. Скалозуб, Київ 2001, с. 143–145.
- Бас-Кононенко О., Гнатюк Л., *Українська мова. Особливості практичного застосування*, Київ 2006.
- Бас-Кононенко О., Скалозуб Л., *Склад як найменший сегмент звукової форми мовлення* [в:] „Мовні і концептуальні картини світу”, вип. 31, 2010, с. 266–269.
- Бернштейн С., *Основные понятия фонологии* [в:] „Вопросы языкознания”, № 5, 1962, с. 47–52.
- Бондарко Л., *Звуковой строй современного русского языка*, Москва 1977.
- Брахнов В., *Склад, його фонетична будова, складоподіл* [в:] *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика*, за ред. І. Білодіда. Київ 1969, с. 340–358.
- Брахнов В., *Склад у зв'язку з просодичною фонетикою* [в:] *Інтонація мовлення*, за ред. А. Близниченка, Київ 1968, с. 26–43.
- Бубрих Д., *Несколько слов о потоке речи. К вопросу о происхождении речи* [в:] „Бюллетень Ленинградского общества исследователей культуры финно-угорских народов”, вып. 5, 1930, с.4–17.
- Вовк П., *Міжмовна асиметрія мовного знака* [в:] „Studia linguistica”, вип. 1, 2008, с. 18–24.

⁶⁵ Н. Тоцька, *op. cit.*, с. 135.

⁶⁶ Н. Плевако, *op. cit.*, с. 11.

- Жовтобрюх М., *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика*, Київ 1961.
- Журавлев В., *Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка* [в:] *Исследования по фонологии*, отв. ред. С. Шаумян, Москва 1966, с. 79–96.
- Іщенко О., *Силова реалізація слова в українській мові* [в:] *Українська мова у ХХІ ст.: традиції і новаторство: Тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених*, відп. ред. В. Івашенко, Київ 2010, с. 41–43.
- Калнынь Л., *Об изучении слога в украинском диалекте* [в:] *На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут*, за ред. П. Гриценка, Київ 2011, с. 190–194.
- Коструба П., *Фонетика сучасної української літературної мови*, ч. 1, Львів 1963.
- Курс сучасної української літературної мови*, за ред. Л. Булаховського, Київ 1951.
- Макаев Э., *Понятие давления системы и иерархия языковых единиц* [в:] „Вопросы языкознания”, № 5, 1962, с. 47–52.
- Панов М., *О слогоделении в русском языке* [в] *Проблемы фонетики II*, отв. ред. Л. Касаткин, Москва 1995, с. 29–42.
- Плевако Н., *Статистическое исследование структуры слова в украинском языке*, автореф. дисс.... канд. филол. наук. Харьков 1974.
- Плющ Н., *Відгук офіційного опонента на дисертацію О. С. Іщенко „Характеристика голосних звуків сучасної української літературної мови залежно від темпу мовлення (експериментально-фонетичне дослідження)” на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова*, Київ 2009.
- Поливанов Е., Иванов А., *Грамматика современного китайского языка*, Москва 1930.
- Светозарова Н., Белявский В., *Слоговая фонетика и три фонетики Л.В. Щербы* [в:] *Теория языка. Методы его исследования: Сборник статей к 100-летию со дня рождения Л.В. Щербы*, под ред. Л. Бондарко, Ленинград 1981, с. 37–40.
- Скалозуб Л., *Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования)*, Киев 1979.
- Скалозуб Л. та ін., *Українське мовлення: артикуляційна динаміка складу [на] (за даними тензометрування і кінорентгенографування)* [в:] „Українське мовознавство”, № 20, 1993, с. 48–60.
- Таранец В., *Энергетическая теория речи*, Киев 1981.
- Тоцька Н., *Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоенія, графіка, орфографія*, Київ 1981.
- Хоменко Л., Скалозуб Л., *Слоги -та- и -да- в украинской речи (артикуляторная динамика по данным кинорентгенографирования и тензометрирования)* [в:] „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica 1”, z. 311, 1966, s. 43–54.
- Шаумян С., *Проблемы теоретической фонологии*, Москва 1962.
- Ющук І., *Українська мова*, Київ 2004.
- Jakobson R., *Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves*, Praha, 1929.
- Jespersen O., *A modern English grammar on historical principles*, p.1, Heidelberg 1909.
- Ladefoged P., *A course in phonetics*, New York 1975.

- Lindblom B., *Explaining Phonetic Variation: a Sketch of the H&H theory* [in:] „Speech Production and Speech Modeling”, vol. 55, 1990, p. 403–439.
- Treiman R., *The division between onsets and rimes in English syllables* [in:] „Journal of Memory and Language”, vol. 25, № 4, 1986, p. 476–491.
- Trubetzkoy N., *Grundzüge der Phonologie*, Prague 1939.

SYLLABLE AND SYLLABIFICATION IN UKRAINIAN LANGUAGE: PHONETICS AND PHONOLOGY ASPECTS

The article deals with the issues of Ukrainian syllables and syllabification in terms of phonetics and phonology. The study is based on the analysis of various scientific views on the above problems. As a result a phonological interpretation of syllables and syllabification in Ukrainian is proposed. The main conclusion is that a syllable exists as a phonetic syllable and a phonological syllable, and each one has its own rules of formation and, consequently, syllabification in words.

Key words: syllable, syllabification, syllabem, phonem, sonority, phonology.